

הערות ל'ימי אידיהם'¹

מאת

יעקב כ"ץ

נחזיק טובה לד"ר ישראל תא-שמע על שזיכה אותנו בשלוש תשובות לא־ידועות מחכמי פרובאנס הראשונים הנוגעות לעניין 'ימי אידיהם' והן מלאות עניין באמת, אם כי המסקנות המתבקשות מהן ההפך ממה שעלה על דעת מהדירן.

המציאות המשתקפת בתעודות אלה, לדבריו של תא-שמע, היא שבפרובאנס, בניגוד לאשכנז, שמרו על איסורו של 'יום אידם' והדבר נתאפשר להם בשל נוכחותם של מוסלמים, שלגביהם לא נהג האיסור, והם יכלו לשמש מתווכים בין היהודים לבין הנוצרים ותיווך כזה ניתן לו היתר בדברי החכמים הנדונים.

תא-שמע קובע בפשיטות כי 'בימי מלחמת הריקונקוויסטה ואחריה עדיין פוורה היתה אוכלוסיה מוסלמית בשטחי פרובאנס וקטלוניה'². קטלוניה אינה עניין לכאן כי שלושת החכמים שמדובר בהם, רבינו משולם, רבי אברהם ב"ר יצחק אב"ד והראב"ד, הם תושבי פרובאנס ובמנהגה של ארץ זו אנו דנים. שאלתי את המידיאביליסטים מה ידוע על הרכב האוכלוסייה של פרובאנס במאה הי"ב. תשובתם החד־משמעית היתה כי אין כמעט רמז במקורות למציאות של מוסלמים (והוא המצב גם בקטלוניה). האוכלוסייה היא נוצרית, אם כי מפולגת בין נאמני הכנסייה לבין כיתות כופרניות, הקתרים ולאחר זמן האלביגנוזים, ודבר זה משתקף באמת במקורות שלפנינו, כפי שנראה להלן. קביעתו של תא-שמע ש'התעודות... מעידות כי היהודים השתמשו בשירותיהם של (סוחרים?) מוסלמים כדי לקיים את המסחר עם הנוצרים בימי אידיהם'³, אין לה אחיזה במציאות ולאמיתו של דבר אין לה גם סימוכין בתעודות.

בתשובה הראשונה (תעודה ג), שעברה בין ר' אברהם אב"ד לבין רבינו משולם, מרצה השואל שורה ארוכה של ספיקות הנוגעים לדינים של 'ימי אידיהם' ושאר הלכות עבודה־זרה. מפליא לראות כי בשאלות־יסוד ראשוניות ביותר — כגון אם האיסור נוהג ביום ראשון בשבוע בלבד או גם בשאר התגים הנוצריים ואם המדובר באיסור אכילה או באיסור הנאה — אין לו מסורת מבוררת. אילו היו מקפידים על האיסור, כהנחתו של תא-שמע, לא ייתכן שלא היו יודעים מה הנוהג בשאלות אלה. אין ספק אפוא כי המדובר בשאלתם של תלמידי־חכמים שבלימודם את מסכת עבודה זרה נתקלו בעובדה כי אין דינים אלה נשמרים בציבור והתלמיד שאל את רבו מה מתחייב על־פי המקורות ומה ניתן לקיים בפועל. שכן הדבר נראה מן השיקול של השואל שאם המדובר באיסור הנאה כי אז המדקדק יהיה מנוע מלשאת־ולתת כל ימות־השנה עם מי 'שאינו שומר עצמו מלשאת ולתת עם הנוצרים'.⁴ ולהלן הוא שואל: 'ומה יעשו אנשי מקום פלוני שכל משאם ומתנם ביום ראשון שהוא

1 תא-שמע, תרביץ, מז (תשל"ח), עמ' 197-215.

2 שם, עמ' 206.

3 שם, שם.

4 שם, עמ' 214, שורות 10-19.

יום שוק איך ישא ויתן עמהם'.⁵ הרי מפורש שרוב הציבור לא הקפידו ולא היו מסוגלים להקפיד. בין שאר השאלות של התלמיד עולה גם שאלת התיווך של המוסלמי בין היהודי לבין הנוצרי. בשאלת היסוד אם הישמעאלי הוא בכלל האיסור של 'יום אידיהם' קיבל התלמיד מרבו מכבר מסורת חד-משמעית להיתר: 'וכיון דאמר הרב (ז"ל) דהני ישמעאלים מותר לשאת ולתת עמהן ביום איד של נצרים, משום דידעינן בהו דכפרי בחייבא צליבא'.⁶ לא נותר לו לתלמיד אלא לברר כמה שאלות המסתעפות מהנחה זו. שאלות אלה יש להן טעם, גם אם אין ישמעאלי מזדמן למקום אלא לעתים רחוקות. ולאמיתו של דבר יש נפקא מינא לדינא גם אם אין ישמעאלי מצוי במקום כל עיקר; שכן השואל מזכיר בנשימה אחת עם הישמעאלי את 'הגוי שכופר בחייבא צליבא'.⁷ ואנו למדים ממשפט מפתיע זה כי הם נטו לתת לכופרים מעמד הלכי שווה למעמד המוסלמי. מכל מקום, המדובר בשאלה אם מותר להשתמש בישמעאלי כמתווך ולא כעדות על נוהג, כדבריו של תא"ש. מה היתה תשובתו של ר' משולם על שאלה זו אין אנו יודעים. אולם השאלה חוזרת שוב בדבריו של הראב"ד, ולפניו יצא הדבר לאסור ללא פקפוק. הדברים מפורשים בסוף תעודה ב',⁸ ששם הוא דן בגוי שאין איסור 'יום אידם' חל עליו אם הוא נעשה שליחו של יהודי לקנות מן הגוי עובד עבודה-זרה ופוסק כי שליחות כזו אסורה.

קיצורו של דבר, פרובאנס לא יצאה מכלל שאר ארצות הגולה שאיסור 'יום אידם' נשתקע שם. נוכחות של מוסלמים, שעל-ידם נתאפשר קיום האיסור, מוטלת בספק גדול. לנוהג להשתמש בהם כמתווכים אין זכר וההיתר לעשות כן נהפך לאיסור.

לתיאורו את מה שנעשה, לדעתו, בפרובאנס מקדים תא"ש דיון ארוך על תולדות ההלכה של 'ימי אידיהם' באשכנז וכך הוא נוגע בנושא שנוקתי לו במאמרי על המאירי,⁹ בספרי 'בין יהודים לגויים' וכן במאמר נוסף.¹⁰ שתא"ש מע לא הזכירו. כן לא ציין שדברי ספר החסידים, שהוא מציגם לביסוס דעתו על המפנה שחל במאה ה"ג,¹¹ נדונים בהרחבה בספרי הנזכר בפרק מיוחד ('החסיד'). בגופי הדברים מבקש תא"ש לערער על קביעתי שההיתר הניתן על-ידי חכמי אשכנז לא היה מעולם יותר מאשר אישור הנוהג בדיעבד. לדעתו, במאה ה"ב נתחזק ההיתר עד שניתן ללא היסוס ופקפוק.

אלא שאני לא עסקתי בתולדות ההלכה של איסור 'ימי אידיהם' לגופן, אלא בשאלה אם הפקעת האיסור מטעם גויים בזמן הזה אינם עובדי עבודה-זרה משקפת דעה תיאולוגית בדבר אופי הדת הנוצרית או אינה אלא תירוץ פורמאלי לאישורו של היתר שנתפשט בעם. השוואת דברי המאירי עם דברי חכמי אשכנז הביאתני למסקנה כי לגבי המאירי תופסת ההנחה הראשונה ואילו לגבי חכמי אשכנז — ההנחה השנייה. ההיתר יכול היה להינתן ללא פקפוק — והוא אמנם ניתן, אם כי לא תמיד ולא לאורך ימים — מן הטעם האמור ומטעמים אחרים. אולם דווקא העובדה שעדיין נזקקים גם לטעמים אחרים מוכיחה שגם הטעם של גויים בזמן הזה אינו יוצא מגדר תירוץ לאישורו של ההיתר. אלא שתא"ש מע קובע כלל מיתודי 'שזה נוהג רגיל בין חכמי ההלכה לסנף סניפים — ואינו מלמד דבר לא במקרה

5 שם, שורות 19–20.

6 שם, שורות 22–24.

7 שם, שורה 25.

8 שם, עמ' 212–213.

9 י' כ"ץ, 'סובלנות דתית בשיטתו של רבי מנחם המאירי בהלכה ובפילוסופיה', ציון, יח (תשי"ג), עמ' 15–30.

10 י' כ"ץ, 'שלשה משפטים אפולוגטיים בגלגוליהם', ציון, כג–כד (תשי"ח–תשי"ט), עמ' 174–193.

11 תא"ש מע (לעיל, הערה 1), עמ' 205–206.

זה ולא בשום מקרה אחר.¹² אולם מי שבשר שחוט לפניו לא ירבה בראיות שהוא יצא מכלל ספק נבלה. לגבי המאירי מדובר היה ב'בשר שחוט': הוא קבע שהנוצרים אינם עובדים זרה ולא הוסיף 'לסנף סניפים'. תא"שמע עצמו המציא לנו דוגמה נוספת לסתור את כללו המיתודי. מי שסבר שמוסלמים אינם עובדי עבודה-זרה, כרבינו משולם ור' אברהם אב"ד, שוב לא ראה צורך לחזק את היתרם מצד אחר. תשובת הגאון שתא"שמע מביאה¹³ מאלפת ביותר. הגאון נשאל על נוצרים ומוסלמים כאחד. לגבי הראשונים מסתמך על ההיתר משום איבה; לגבי האחרונים הוא קובע כי אין הם עובדי-אלילים ושוב אין זכר לטעם משום איבה.

12 שם, עמ' 205.

13 שם, עמ' 203.